

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

В.І.Яременко*

ІСТОРИЧНА ОНОМАСТИКА У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

У статті аналізуються оніми у творчій спадщині Тараса Шевченка, з'ясовується їх місце у процесі відображення ним минулого. За допомогою власних назв конкретизуються особливості та уточнюються визначальні риси Шевченкової історіософії.

Серед лінгвістичної групи історичних джерел вагоме місце займає та частина, яку вивчає спеціальна історична дисципліна ономастика¹. Історики хоч і зазначають, що «ономастика як лінгвістична дисципліна виникла раніше і досягла більших успіхів, ніж ономастика історична»², але все частіше вдаються до її послуг³. Мовознавці вже давно встановили: питання про денотат назви (про об'єкт, який називається) проникає настільки глибоко у сутність ономастичних досліджень, що ономастика якнайтісніше пов'язана з історією, але при цьому ономастичний матеріал «історик та лінгвіст аналізують різними методами і використовується він для доказів різних положень»⁴. Між тим є сфера, яка може певною мірою зближувати ті положення. Це – історіософія великих майстрів художнього слова. І серед них передусім слід виділити постать Тараса Шевченка, адже його творча спадщина як ніяка інша переповнена тією лексикою, яку відносять до архетипів, символів, словообразів. Тому якщо, на думку відомих лінгвістів, принципи називання якоюсь мірою відбивали спосіб мислення людини, її вищі ідеали, модель світу, а ім'я було образом або тінню душі⁵, то вивчення онімів у творчості Т.Шевченка може допомагати з'ясуванню та увиразненню і його знань про минуле, поглядів на історію.

Вивчення місця ономастикону у Шевченковій історіософії варто розпочати з топонімів, адже «історія кожного народу більшою чи меншою мірою проявляється в топоніміці»⁶. Історики вже торкалися цього питання в історіографічній площині⁷, а у шевченкознавстві є прекрасна монографія М.Фененка «Топоніміка України в творчості Тараса Шевченка», автор якої встановив, що історизм виступає як найхарактерніша риса української топоніміки, уживаної в «Кобзарі»⁸. Продовжимо розпочатий аналіз.

Візьмемо топонім *Україна*. Лише за «Конкорданцією поетичних творів Тараса Шевченка» він вживається включно з варіантами творів 255 разів⁹, а сучасна Шевченкові офіційна назва *Малоросія* – жодного. М.Фененко наголошує на «винятковій у світовому масштабі» заслугі Т.Шевченка перед українцями в утвердженні імені України¹⁰. Звичайно, це досягалося не стільки частотою вживання відповідного слова та похідних від нього, а, передусім, цілеспрямованим донесенням до читача думки про *Україну* як давню, принаймні з козацької доби, історичну самоназву нашої землі. Для цього Т.Шевченко часто вводить це слово прямо або опосередковано в історичний контекст. А основне, він текстуально, через близьке розташування однокореневих слів *Україна, краї-*

* Яременко Василь Іванович – канд. іст. наук, доцент кафедри історії та країнознавства Хмельницького національного університету.

на, рідний край та лексеми *Батьківщина* спонукав читача до їх цілковитого ототожнення. Усіляко утверджував цей зв'язок і вживанням стосовно *Україна* архетипу *матері-неньки*, бінарної опозиції *материзна/чужина*¹¹ та розмаїття форм – *Україна, Вкраїна, Украйна*. Підтвердженням дієвості такого засобу є женецьке видання «Кобзаря» 1878 р., де замість авторського «країна» укладачі подали в поезії «І виріс я на чужині» слово «Україна»¹². Та й сам Т.Шевченко іноді міняв слово «країна» на «Вкраїна»: «А ти пишалася колісь / В добрі і розкоші! Вкраїно!» (варіант у поезії «Осія. Глава XIV. Подражаніє»). Власне, він утверджував давню традицію, яку С.Шелухин висловив так: «...слова й назви – Країна, Вкраїна і Украйна – у вжитку є синонімами, а Вкраїна і Украйна в літопису і в живій мові є ще й одним словом у двох формах»¹³. Т.Шевченко протистояв прищеплюваному в імперії уявленню про те, що назва «Україна» утворилася від поняття «приєднана окраїна чужої держави» й означає, як у російських чи польських джерелах, окраїну. У такому трактуванні цей топонім, як і «Малоросія» (ніби, менша за статусом, а не «стара» Русь, як насправді) не міг «скласти конкуренції» назві «Великоросія». А ось «Білорусія» – могла. Мабуть, і тому остання назва була заборонена указом імператора Миколи I в 1840 р.¹⁴

Осмислення Т.Шевченком назви рідної землі дуже яскраво відбите й у листі до чернігівського цивільного губернатора, генерал-лейтенанта П.Гессе від 1 жовтня 1844 р. з проханням про підтримку видання серії «Живописная Украина». У ньому є й нав'язана адміністративно-офіційна назва «Южная Россия»: «История Южной России изумляет каждого своими происшествиями и полусказочными героями, народ удивительно оригинален, земля прекрасная»*. Є й книжно-офіційна – «Малороссия»: «Малороссия давно имела своих и композиторов, и живописцев, и поэтов». І є по суті твердження, що слово «Україна» – самоназва. Адже Т.Шевченко назвав свою плановану серію «Живописная Украина». Він писав: «Те, которые видели однажды нашу Краину, говорят, что желали бы жить и умереть на её прекраснейших полях». Українізм *Краина* подано з великої літери. Є в листі ще й такий промовистий вислів – «на славу имени Украины»¹⁵. Т.Шевченко прекрасно розумів, що назва «Малороссия» перешкоджала самоідентифікації українців, задовго до Є.Маланюка вважав, що «малоросійство» – це самоприниження і «капітуляція ще перед боєм». «Я в марті місяці їду за границю, а в Малоросію не поїду, цур їй, бо там крім плачу нічого не почую»¹⁶, – писав він до Я.Кухаренка в лютому 1843 р. У контексті листа, де перед тим вживається і слово *Україна*, можна прочитати й так: не поїду, бо там *Малоросія*, а не *Україна*.

У поезії «З передсвіта до вечора», яка є переспівом зі «Слова о полку Ігоревім», Т.Шевченко кілька разів уживає й іншу давню назву своєї батьківщини – *Руська земля*. В історичному контексті послідовно називає у своїй поезії територію сусіднього народу *Московією, Московщиною*: разом із *московський* та *Москва* у значенні політонімів – близько 30 разів¹⁷. Зустрічаються в його текстах й іронічні вкраплення: «Нехай за Нерона. / Росії / Тойді й на світі не було» (поема «Неофіти»); «Огромнейшая хлебная пристань на Волге, приволжский Новый Орлеан! И нет порядочного трактира. О Русь!» (запис у «Щоденнику» 6.09.1857 р. про Самару). Не переймався тим, що назва *Русь* та її грецький відповідник *Росія* поступово перейшли до сусідів. Можливо, він знав позицію свого приятеля О.Бодяньського, висловлену в магістерській дисертації «Про народну поезію слов'янських племен»: «З усіх слов'янських племен північні й південні руси – найвідмінніші між собою, незважаючи на

* Тут і далі російськомовні цитати Т.Шевченка подаються без перекладу.

однаковість їхнього спільного ймення, ймення, коли зважити на походження їх, по суті цілком чужого як одним, так і другим»¹⁸. У «Щоденнику» Т.Шевченка вживає назви *Росія* та *Русь* 8 разів, зустрічаємо й *Російську імперію* (лист до І.Ускова від 12.11.1857 р.). У повісті «Музикант» є й назва *Білорусія*, і теж з іронічним відтінком: «Они приближались к стране постоянно голодной, то есть к «Белоруссии»¹⁹. Уважаю, що позиція Т.Шевченка стосовно співвідношення топонімів *Русь* (*Росія*) та *Україна* була близькою до найвірогіднішої версії, яка нині побутує в історичній літературі: поняття «Русь», похідне від політоніма прибульців-русів, мало книжно-офіційний характер, а на народному рівні здавна побутувала самоназва території – «Україна»; називали свою землю «Україною», а писали «Руссю»²⁰.

Також Т.Шевченка не хвилювала дилема прийоменникової конструкції: писав і *в Україні*, і *на Україні*, адже це також було притаманне народній традиції. Знайомий із козацькими літописами, він розумів, що топонім *Україна* не завжди вживався на означення всього етнічного ареалу українців, як про це, наприклад, свідчать авторські роздуми в повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали» або фрагменти із поем «Гайдамаки» та «Відьма». Тим швидше прагнув до його поширення. Це досягалося завдяки вживанню означального займенника *весь* (*вся Україна* – не менше 23 разів) та активно прив'язування топоніма до козацької доби і політоніма *Гетьманщина*, що відповідало історичним реаліям поширення, закріплення та утвердження назви *Україна* на наших теренах. Т.Шевченко в такий спосіб непрямим чином добивався утвердження того, щоб назва *Україна* асоціювалася у свідомості з традиціями вільнолюбства українців. А у згаданій повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали» є й **пряма спроба усталення назви саме в такому розумінні**. У ній в авторському відступі констатується «одна физиономия народа», і при цьому маємо наступне неவிпадкове своєрідне суб'єктивно-міфологічне «топонімічне протиставлення» як складову того, що автор називає «мрачной археологической задачей»: «Бедная, малосильная Волынь и Подолия, она охраняла своих распинателей в неприступных замках и роскошных палатах. А моя прекрасная, могучая, вольнолюбивая Украина туго начиняла своим вольным и вражьем трупом неисчислимыя огромные курганы. Она своей славы на поталу не давала, врага деспота под ноги топтала и свободная, не растленная умирала. Вот, что значат могилы и руины»²¹.

Найконсервативнішою формою топонімів вважаються гідроніми. «На другому місці (після *Україна* – *В.Я.*) серед уживаної в поезії Т.Шевченка топоніміки, – фіксує М.Фененко, – ми бачимо *Дніпро*, згадуваний до 80 разів»²². Велика частота використання цього гідроніма у Шевченкових текстах, аж до наділення його рисами олюденої істоти, можливо, мала на інтуїтивному авторському рівні не лише етнонаціональну наповненість. Адже це впишеться у значно ширший історіософський контекст, якщо враховувати тезу американського історика Е.Кінана про певну географічно-культурну єдність всього басейну Дніпра і паралельних річкових систем, яка здавна складалася й існувала до ранньомодерного часу, і яку цей вчений назвав «втраченим континентом Дніпровією» (або «особливим світом Дніпровією»)»²³. У Шевченкових текстах подібне «цивілізаційне» сприйняття посилюється тим, що цей гідронім дуже часто подається у супроводі образу прадавніх високих гір-могил. На відміну від метафори Дніпра у «Страшній помсті» М.Гоголя, що має потужну географічну наповненість, у Т.Шевченка він набуває змісту сакрального символу – своєрідної життєвої артерії, що єднає, живить, поїть і очищує земляків поета. Так, у «Заповіті» ця річка понесе «у синее море кров ворожу», тобто хвору, недужу, затруєну гріхом»²⁴.

Третім за частотою вживання в «Кобзарі» є топонім *Київ* – до 50 разів²⁵. Столиця нашої держави постає не просто релігійним та освітнім центром України, а святим, небесним градом. Про історіософську спрямованість і цієї назви може свідчити наступне. У поемі-містерії «Великий льох» перша, «українська», ворона, згідно з традиціями казкового звуконаслідування, промовляє слова: «крав! крав! крав! / Крав Богдан крав. / Та повіз у Київ, / Та продав злодіям / Той крав, що накрив». Чому саме в Київ? За українсько-московськими домовленостями лише в Києві мав перебувати московський воєвода з військовою залогою. В.Липинський уважав, що гетьман Б.Хмельницький спеціально добивався перебування царських «ратних людей» у Києві, щоб тим самим ще раз офіційно засвідчити перед світом невідданство посталої козацької держави Речі Посполитій²⁶. Але ж осідок воєводи саме в Києві надавав більшої легітимності претензіям Москви на колишню спадщину Русі. Так, одна згадка про головне місто України здатна викликати цілий рій «історіософських думок». При високій частоті вживання слова *Київ* маємо лише єдине виокремлене сюжетне дійство, яке пов'язане з ним, і воно теж має історичну наповненість – прощання зі світом старого запорожця, колишнього козацького полковника Семена Палія в поемі «Чернець». Примітно також, що в повістях Т.Шевченка топонім *Київ* уживається ще більше, ніж у «Кобзарі» – понад 100 разів, а натомість співвідношення частоти використання у прозі та поезії слова *Чигирин* цілком протилежне – 0:31 (з варіантами). Адже Чигирин – це колишня столиця козацької Гетьманщини, і в «Кобзарі» він згадується суто в такій своїй історичній іпостасі. Водночас, з одного боку, він є символом державності та здатності українського народу до самоорганізації в історії взагалі, а, з іншого, певною алегорією нездатності козацької еліти належно розпорядитися вибороною волею. Така амбівалентність і навіть тривимірність цього топоніма прочитується в поезії «Чигрине, Чигрине».

Примітно, що у Шевченкових поетичних текстах є і пряме авторське посилення історизму топоніма порівнянням та вживанням епітетів, що виражені відносними прикметниками антропологічного спрямування: «З Переяслава старого, / з Виблої могили / Ще старішої...» («Сон» («Гори мої високі...»)). Так само історична наповненість образу могили, що виступає символом історичної пам'яті і навіть соціального фактора в історичному розвитку²⁷, у «Кобзарі» посилюється спорадичним вживанням назв *Трибратня*, *Вибла* та ін. А у прозі та листуванні вже маємо безліч найменувань могил-курганів²⁸.

Шевченкова топонімія охоплює, хай і не однаковою мірою, майже всі регіони нинішньої України. Зокрема, уживаються й назви історичних земель: *Волинь* (3 рази – поезія, 6 – проза), *Бессарабія* (1 – поезія, 1 – проза), *Поділля* (3 – проза), *Запорозжя* (6 – поезія), *Полісся* (1 – поезія), *Крим* (6 – поезія, 1 – проза). Безумовно, що Т.Шевченко знав і топоніми *Буковина* та *Галичина*²⁹. Регіональна символіка у поета могла відбивати і такі історичні нюанси, як особливості станової структури населення краю: «Із Полісся шляхтя лізе...» («Заступила чорна хмара та білу хмару»).

По суті топонімія «Кобзаря» була спрямована на формування єдиного, цілісного образу України та українського народу, зокрема і за рахунок набуття спільної історичної пам'яті. Цьому ж слугувала й серія «Живописная Украина». Натомість в окремих повістях Т.Шевченка М.Фененко не лише виявив «територіальну прив'язаність до певної місцевості»³⁰, а й установив, до якої саме, назвавши, наприклад, твір «Капітанша» – «глухівською» повістю, «Близнецы» – «переяславською» і т.д. Це дозволяє нам висловити при-

пущення про своєрідний авторський намір подання України, що мав діалектичне спрямування: від «великої Батьківщини» – до «малої Батьківщини», а від неї, збагатившись конкретикою, знову – до «великої Батьківщини».

М.Фененко звернув увагу, що серед географічних назв у Т.Шевченка часто згадується *сине море* як синонім Чорного моря, і справедливо вважає, що за допомогою цієї назви поет теж відбив певну історичну тенденцію, коли «споконвічні степовики і поліщуки, наші предки, здавна тягнулися до «свого» Чорного моря» з наміром утвердитися на ньому³¹. Доповнимо, що оспівування Т.Шевченком Чорного (*синього*) моря, козацтва та степу теж містить потужний історіософський підтекст, який можна оперти на історіографію. Адже сучасні дослідники вважають, що саме козацтво як явище фронтиру та землеробська колонізація українського степу аж до узбережжя Чорного моря, що забезпечила прогрес індустріальної революції, великою мірою визначають місце та значення України у світовій історії³².

Використання топонімії у Т.Шевченка багатовекторне. Наприклад, для вираження абсурдності імперського устрою, що склався історично, він 8 серпня 1857 р. робить такий саркастичний запис у «Щоденнику»: «Московская улица. Существует ли хоть один губернский город в России без Московской улицы? Кажется, нет. А без колбасной лавки существуют многие губерньские города, в том числе и портовый город Астрахань»³³.

Слід ураховувати, що Т.Шевченко глибоко цікавився етимологією мікротопонімів. Так, у «Приписах» до поеми «Гайдамаки» він пояснював, чому шлях називається *Чорним*, ліс – *Гупалівщиною*, а в повісті «Наймичка» переповідає версію щодо походження назви *Ромоданівський шлях*. У щоденниковому записі за 7 вересня 1857 р. згадує, як колись з'ясував походження назви гори в наддніпрянському селі Мошни та критикує польського письменника М.Грабовського за поширення її штучної назви – *Святославова*. В.Щурат записав у Вишнівці на Волині розповідь 80-літнього Федора Кружилки про те, як Т.Шевченко реагував на переказ про походження назви села Підкамінь, куди він хотів поїхати «хоч на часок». За легендою, назва утворилася від того, що нечистий ніс камінь на кляштор, щоб його придушити, але спів півня перешкодив. «Це не так було, Федоре, – відказав Шевченко, – це чортяка нашого брата мав цим каменем придушити і придушив. От і Підкамінь!»³⁴. У цьому «топонімічному» жарті можна знайти і скептичне ставлення до тієї інформації про походження топонімів, що міститься в легендах, і певну історіософську «прив'язаність» до них Шевченкової думки.

У текстах Т.Шевченка простежується тенденція до утвердження саме української форми ойконімів та гідронімів – не тих, які були привнесені і закріплені у книжно-офіційному, канцелярському вживанні, а тих, які етимологічно й семантично є точнішими, оскільки історично успадковувалися місцевою людністю та усталювалися народним мовленням. Тобто, він волів вживати субстратні, а не адстратні оніми. Використовував не лише широковживану назву *Кубань*, а й суто українську – *Чорноморія* («Не спалося, а ніч як море» – запис у «Щоденнику» за 1.06.1857 р.), у листах і в «Гайдамаках» називає своє рідне село *Керелівкою* (або й *Карилівкою* – у «Приписах» до поеми), протиставляє офіційним топонімам *Ромни*, *Прилуки*, *Гельмязів* місцеві українські назви – *Ромен*, *Прилука*, *Глим'язів*. При цьому зустрічається і пряме протиставлення форм ойконімів. У повісті «Музикант» знаходимо діалог, в якому зустрічний «мужик» уживає назву *Прилука*, а «пани» – *Прилуки*. У повісті «Княгиня» в авторській оповіді нагадується, що українська місцева назва річки *Трубіж* – *Трубайло*³⁵. Увагу істориків має привернути той цікавий факт, що в поезіях та назвах своїх жи-

вописних творів Т.Шевченка, коли йдеться про давню першу столицю Гетьманщини, послідовно вживає форму *Чигрин*, а назва *Чигирин* використовується тоді, коли цього вимагає віршований розмір. В «Історії України-Руси» М.Грушевського зустрічаємо і топонім *Чигрин*, і антропонім *Чигринець*³⁶. На мапі французького військового інженера Г.Л. де Боплана у межах Київського воєводства бачимо *Czehrijn* і *Karilow Lac* (між Вільшаною та Лисянкою, на місці Керелівки)³⁷. У 1826 р. місту давався «План Киевской губернии города Чигрину»³⁸. Саме у *Чигрині* відбулося «українське національне свято» після повалення царату³⁹.

Назви міст, селищ, річок, лісів, урочищ у Шевченковій творчій спадщині не просто пов'язані з історичними подіями і нагадують про минуле (історіографічний аспект), а й часто стають складовою ланкою його осмислення як своєрідних номінантів історичного процесу (наприклад, той же *Чигрин*, *Переяслав*, *Берестечко*, *Великий Луг*, *Холодний Яр*, *Сибір* та ін. (історіософський аспект)). І такий авторський підхід не варто пояснювати лише потребами націєформування і самоідентифікації українців. Уважаю, що історична топоніміка тут є також засобом залюднення й олюднення художнього часопростору, гармонізації соціуму. Вона обумовлювалася й домінуванням антропоцентризму та христоцентризму в релігійному світогляді Т.Шевченка. Ю.Шевельов звернув увагу, що у словнику його мови при відносно великій кількості вживання назв *Україна* та *український* слова *Бог*, *Божий*, *Господь*, *Исус*, *Христос* та *Христів* лише в повному корпусі поезії зустрічаються набагато частіше – 1281, а в російських текстах – 1398 разів⁴⁰.

Історичною наповненістю Шевченкового ономастикону можна пояснити ту обставину, що окремі назви в його текстах, як *Гетьманщина*, іноді мають «розмиту» омонімну спрямованість – прочитуються як політоніми і як топоніми. Особливо це стосується слова *Січ*, яке (та похідні від нього) в поезії зустрічаються 17 разів⁴¹. Пізній П.Куліш називав запорожців «напівлицарським, напіврозбійницьким братством»⁴². У Шевченкових текстах трактування запорожців більше відповідає першій складовій цієї характеристики. Деякі сучасні дослідники теж схильні вважати Січ своєрідним лицарським орденом⁴³.

Ю.Барабаш справедливо вважає, що з погляду свого предметного наповнення «ім'я України у творах Т.Шевченка – це етнонім, який окреслює територію реального Краю»⁴⁴. Але чому Т.Шевченко не вживав у своїй поетичній творчості етноніми *українець* або *українці*? Передусім треба мати на увазі, що сучасні етноніми з'явилися або почали активно використовуватися, головним чином, в епоху формування модерних націй і процес їх становлення мав приблизно таку сталу тенденцію – спочатку утверджувалися топоніми, як назви певної території або топонімічного чи станового походження (у Т.Шевченка – *шляхетчина*, *козаччина*), далі з'являлися похідні від них означувальні прикметникові конструкції («русский» є етнонімом на цій стадії), і лише тоді – стали етноніми, означувані іменниками. «История русов», яку Т.Шевченко добре знав і використовував у своїй творчості, свідчить про те, що серед освіченої верстви українського народу в Російській імперії тоді ще відбувався своєрідний напівстихийний пошук власного етноніма, щоб залишити за собою старокиївську спадщину. Т.Шевченко міг знати, хоча б і від спілкування з П.Лукашевичем, що галичани називали себе «русинами», а «українцями» вважали жителів Наддніпрянщини⁴⁵. І лише у матеріалах та листуванні кирило-мефодіївських братчиків слово «українці» вже набуває цілком етнічного змісту⁴⁶. «Зачем Вы говорите, что Вы не украинец? Что только из гумани[сти]ческой идеи вертитесь между нами? Мы даём вам пра-

во громадянства, притом же маменька Ваша – українка. Я не могу Вас так любити, как люблю, когда считаю украинцем. Можно ли отвергать столь драгоценное для нас имя?»⁴⁷, – палко запитував П.Куліш М.Костомарова у листі від 2 травня 1846 р. Очевидно, що і Т.Шевченко тоді у спілкуванні вживав цей етнонім. Тим паче, що вважав ідею слов'янської федерації утопічною й відповідно особливо прагнув до ідентифікації свого народу. У листі до Й.Бодяньського 6–7 травня 1844 р. він повідомляв, що вже виготовив три естампи для серії картин про *нашу Україну*, один з яких назвав «Дари Богданові і українському народові»⁴⁸. Остаточна назва офорту – «Дари в Чигрині 1649 року», але в авторському тексті під ним українською та французькою мовами є вислів *народ український*. По суті тут *український народ* є синонімом етноніма *українці*. І не випадково у Т.Шевченка він оприлюднюється у зв'язку з осмисленням того історичного процесу ранньомодерного часу, який відкривав дорогу для формування української нації та появи й утвердження терміна *українець*⁴⁹. У Шевченкових текстах, коли йдеться про різні етноси-народи в їх зв'язках з Україною, найчастіше використовуються стосовно давньоминулого і сучасного антоніми, що формують відчуття дихотомії: «ми – вони», «наше – їхнє». А в повістях та «Щоденнику», як помітив Ю.Барабаш, спостерігається один із рівнів структурних бінарних опозицій – етнокультурне, естетичне та етнопсихологічне зіставлення/протиставлення росіян та українців⁵⁰.

Уважається, що зовнішньою ознакою усвідомлення людиною своєї належності до певного етносу є етнічна самоназва. «Ідеться саме про самоназву, а не про найменування етносу взагалі – етнонім»⁵¹, – наголошував російський дослідник М.Крюков. Очевидно і Т.Шевченко розумів, що етнонім має бути наслідком не нав'язування, а самоусвідомлення народом своєї самодостатності як результату історичного розвитку, бажав, щоб назва *українці*, як і слово *Україна*, стала самоназвою. У повісті «Музикант» автор із сарказмом пише про те, як зросійщені українці легко засвоюють нав'язане й образливе найменування. У ній одна великосвітська дама боїться «очерстветь между хохлами» (в першому варіанті стояло – *между провинциалами*) і хоче відправити своїх вихованок у Смольний інститут шляхетних дівчат у Петербурзі, бо «в Полтавском [...] они хохлачками сделаются»⁵².

Слід зазначити, що український топонімікон переважає над топонімікою, пов'язаною зі світовою історією, лише в текстах «Кобзаря», тобто при реалізації авторського головного надзавдання – творення та утвердження засобами високої поезії образу України з його обов'язковою історичною складовою. Уже у прозі, яка не вимагала таких творчих надзусиль, топоніми України за номенклатурою кількісно значно поступаються іншим.

Шевченкова схильність до олюднення художнього часпростору мала б, на перший погляд, проявлятися у домінуванні антропонімів над топонімами. За нашими підрахунками і даними М.Фененка⁵³, ураховуючи лише номенклатуру назв, маємо наступну картину. У Шевченкових повістях (прозі) ця теза підтверджується лише частково: у цілому – близько 430 антропонімів і 261 топонім (1,64:1), а стосовно України – усього 57 антропонімів і 168 топонімів (1:2,94). У «Кобзарі» (поезіях) співвідношення і зовсім протилежне: у цілому – 139 антропонімів і 215 топонімів (1:1,54), стосовно України – 49 антропонімів і 95 топонімів (1:1,93). Переважання топонімів є цілком закономірною ознакою з погляду Шевченкової історіософії. Звертаючись до минулого, зокрема і з метою ідентифікації українців, він мав спершу «маркувати» певну територію, а вже потім «заселяти» цей географічний простір конкретними людьми. Як в історіографії – історію будь-якої краї-

ни починають вивчати і викладати з історії її території. Шевченкові топоніми – це ніби словесне відбиття природно-географічних умов, необхідних для формування етносу, або частина етногенетичної ніші, про яку пишуть сучасні дослідники⁵⁴. Крім того, назви географічних об'єктів в історіософському плані «емніші» й «мобільніші», ніж прізвища та імена історичних персонажів. Т.Шевченко в поемі «Чернець» всього трьома топонімами означає трагічну сторінку у житті полковника Семена Палія: «Музика, танці і Бердичів. / Кайдани брязкають... Москва, / Бори, сніги і Єнісей...». Топонімами в «Гайдамаках» означено територію і розмах Коліївчини.

Утім, так само ефективно для есної передачі історичної інформації поет використовував й антропоніми, якщо, наприклад, узяті вислів «А за ними й Гордієнко...» з поеми «Іржавець». Можливо, що більша схильність до вживання топонімів є також зайвим доказом того, що для Т.Шевченка поняття Батьківщини важило не менше, ніж поняття рідного народу, і він не «витавав в емпіреях» стосовно етногенезу українців. У Шевченка-поета зі згаданих 49 українських антропонімів 9 припадає на князівський період і 35 – на козацьку епоху і Гетьманщину (разом близько 89%). У Шевченка-прозаїка дані аналогічні: із 42 імен на князівські часи – 8, козацтво і Гетьманщину – 31 (разом близько 92,8%). Тобто, Т.Шевченка передусім цікавили в історії України саме ті періоди, коли відбувалося зародження і формування українського народу, що цілком узгоджується із підходами сучасної історичної науки.

Знаково, що у творчості Т.Шевченка, крім імен персонажів, найуживанішим антропонімом є саме реальна постать з української історії – Богдан Хмельницький, який 23 рази згадується в поезії⁵⁵, 2 – у драматичних творах і 7 – у повістях. Як і топонім *Чигрин*, він багатофункціональний, адже використовується як ім'я-символ, чи навіть алегорія для історіософського осмислення змісту та наслідків союзу Війська Запорозького з московським царем у 1654 р. у творах «Розрита могила», «Великий льох», «Осія. Глава XIV. Подражаніє». І навіть ширше – як символ не до кінця продуманого та виваженого політичного кроку взагалі: *Богдану-недомудру* в повісті «Близнець» іронічно приписуються слова «Що буде, то те й буде. А буде те, що Бог нам дасть». Символічного і повчального наповнення набувають у Шевченкових текстах й імена зі світової історії, стаючи називними, різновидом кайноніма: *Р.Фултон* і *Дж.Уатт* (символи впливу технічного прогресу на суспільний устрій) у «Щоденнику», *Архімед* і *Галілей* (символи абсолютизації раціоналізму) в поезії «І Архімед і Галілей», *Джордж Вашингтон* (символ правострою) і *Сарданапал* (символ «держиморди») в поезії «Юродивий», *Наполеон III* (символ політичного ошуканства) у вірші «Слава» та ін.⁵⁶ При цьому ім'я останнього з названих тут правителів у поезії не вказується. Так само не називаються імена інших історичних постатей, які мають одіозне забарвлення: «С мучителем покутила...» (про царя Івана Грозного в поемі «Великий льох»); «полковник поганій...» (про прилуцького полковника Гната Галагана в поемі «Іржавець»); «потомок гетьмана дурного» (про гетьмана Івана Скоропадського в поезії «П.С.»); «неудобозабываемый тормоз» (про імператора Миколу I) у «Щоденнику» за 3.11.1857 р.) тощо. Але буває, що автор так само прямо не іменує й осіб позитивного чину («Гамалія», «N.N.», «Іржавець», «Заступила чорна хмара...»). Зустрічаємо й часткове, «хронологічне»: «Первому – Вторая» в поемі «Сон». У поезії «У Вільні, городі преславним...» вдалим удаваним уникненням найменування Віленського університету, закритого після польського повстання 1830–1831 рр. із залишенням лише медичного факультету, автор висловив своє ставлення до національної політики російського царизму. Подібне табування імен у Т.Шевченка

веде початок від релігійної, біблійної традиції й об'єктивно виступає таким художнім прийомом, який активізує історіософську думку читача та одночасно свідчить про те, що сам автор прагне надати їй потужного етичного спрямування. Цій меті підпорядкована й антономазія, як своєрідне розтлумачення семантики історичного прізвиська правителя заміною його близьким за значенням словом: у «Щоденнику» поет іменує московського царя Івана Грозного – *Іваном Лютим*. Засобом є також і вживання прибраного імені замість власного. Адже називання князя Григорія Потьомкіна в поемі «Сліпий» та її редакції «Невольник» *Грицьком Нечосою* – іменем, яке він отримав 1772 р., коли записався до Кушцевського куреня Запорозької Січі⁵⁷ – значно увіразнює як лицемірну політику царату стосовно запорожців, так і характеризує його самого, бо ж він організував нищення столиці низових козаків (тобто, за формою, своїх побратимів) та загарбання їхніх земель. Припускаємо, що в поезії «Стоїть в селі Суботіві» автор спеціально вживає церковне ім'я Хмельницького («Отаке-то, Зіновію, / Олексіїв друже!»), щоб посилити мотив «церкви-домовини», тобто релігійного чинника в українсько-московських взаєминах. Так само перелік імен-генонімів шляхетсько-старшинських родів у творі «Бували війни й військові свари», представники яких «уславилися» в історії своїм прислужництвом, примушувало задуматися над негативною роллю української еліти у збереженні прав і свобод, виборених у ході козацької революції, у прискоренні нівелювання українства.

Характерною особливістю Шевченкового ономастикону є своєрідне нагромодження онімів, навіть в описах природи⁵⁸. Отже, не випадково, що і для характеристики представників пануючої верстви в повісті «Княгиня» цей ефект теж використовується. Так, описуючи містечко Козелець та його околиці, автор згадує «величественный храм грациозной архитектуры Растрелевской, воздвигнутый Наталией Розумихою, родоначальницею дома графов Розумовских». І відразу продовжує: «В шести верстах от г.Козельца, в селе Лемешах, в бедной хате, на сволоке, или балке, читаешь: «*Сей дом соорудила раба Божия Наталия Розумиха, 1710 року Божого*». А в г.Козельце в величественном храме читаешь на мраморной доске: «Сей храм соорудила графиня Наталия Разумовская в 1742 году». Странные два памятника одной и той же строительницы!»⁵⁹. Примітно, що в повісті текст «напису на сволоку» виділено, а при авторському редагуванні тексту для посилення іронії додано акцентуючий вислів «одной и той же строительницы»⁶⁰. Своєрідним кодом для глибшого історіософського прочитання наведеного уривку є слова із поеми «Невольник», в якій із великим сарказмом і «табуванням» прізвища згадується останній гетьман козацької України: «...Як Кирило з старшинами / Пудром осипались / І в цариці, мов собаки, / Патинки лизали». Між іншим, у сучасних історичних публікаціях фундування собору Різдва Пресвятої Богородиці в Козельці приписують гетьману Кирилу Розумовському⁶¹, хоч ще на початку 1980-х рр. місцеві жителі показували мандрівцям у підземеллі цього храму саркофаг із похованням «родоначальниці графів Розумовських»⁶².

М.Павлишин помітив, що у прозі та «Щоденнику» Т.Шевченко активно послуговується топонімічним протиставленням «Європа – Азія» й, мовляв, «стає мимовільним речником загальноєвропейської культурної зверхності над не-Європою»⁶³. Уважаю, що тут знову ігнорується символіка Шевченкових онімів, бо ж він просто використовує зрозумілу для сучасників опозицію «європейське – азійське» (різновиди – «тибетське», «японське» чи «індійське») як антонімічні пари «добре – погане», «прогресивне – відстале»

тощо. Згадаймо «азійський спосіб виробництва» у К.Маркса. Можливо, що використання такої, не зовсім вдалої, символіки пов'язане з релігійністю поета. Адже в його текстах *тибетське, китайське, японське, індійське* (так, як і *візантійське*) вживається на означення проявів ідолопоклонних рис обрядовірства⁶⁴. Вважаю, що й І.Качуровський теж ігнорував символіку Шевченкових антропонімів та поетову однозначність у характеристиці П.Дорошенка (*славний, неукротимий*), коли висловлював та обґрунтовував думку, що в поезії «Осія. Глава XIV. Подражаніє під скаженим Петром мається на увазі не імператор Петро I, а гетьман Петро Дорошенко⁶⁵.

Примітно, що у Т.Шевченка семантика антропоніма, своєрідна «магія імені» історичного персонажа, «голосне ім'я», не заступають етичної складової його діянь. Так, прославленого князя Святослава у «Щоденнику» (запис від 5.09.1857 р.) він називає «п'яним варягом-разбойником», який із гори «любовался на свою шайку, пенившую святой Днепр своїми разбойничьими лодьями». Не такі у нього запорожці, бо вони, на відміну від Святослава, який, за літописом, «шукав чужої землі», не лише руйнували та грабували, а й визволяли «невольників». Це стосується і князя Володимира Великого, негідні дії якого дохристиянського періоду складають один із сюжетів поеми «Царі», чи Степана Разіна (запис у «Щоденнику» від 29.08.1857 р.). «Хоч яким спокусливим був для поета тієї доби романтичний сюжет про козака-претендента на престол, Т.Шевченко ним не скористався, а поєднав ім'я Підкови з морськими походами запорожців⁶⁶, – констатує і Ю.Івакін. Узагалі Т.Шевченко вважав негативним явищем в історії творення культу реальних правителів, вождів, земних царів. І, щоб «зогнать оскому на коронованих главах» («Царі»), він понижує їх в «ономастичний» спосіб. Називає короля Речі Посполитої Стефана Баторія запанібрата українським іменем *Степан* («Гайдамаки»), а московського царя Алексея Романова – *Олексієм* («Стоїть в селі Суботові»). При вживанні імен для посилення історичного підтексту Т.Шевченко враховував і їх семантику: *Перебендя* – химерник, не такий, як усі; *Катерина* – чиста, непорочна; *Прися* (*Єфросинія* у «Великому льоху») – радісна, весела; *Гамалія* – вид шаблі, плата за перенесення речей.

Навіть імена літературних героїв Т.Шевченка дослідниками сприймаються як такі, що підносяться до символів⁶⁷. Це автором досягається, зокрема, і за допомогою історичного підтексту – майже непомітного, як у випадку з Катериною, героїнею однойменної поеми, яку В.Шевчук вважає алегорією «супряжництва з Москвою», історичною алюзією⁶⁸, чи відкритого, як у випадку з Яремою в «Гайдамаках». Адже в поемі «Великий льох» маємо епізод, коли ісправник, розлючений невдачею у пошуку Богданових скарбів, «Яременка в пику пише, по-московській лає» й авторська примітка: «Козака Яременка клуна на тім місці, де стояли Богданові палати»⁶⁹. Оскільки типове українське прізвище *Яременко* є паронімом, етимологічно і семантично означає *син Яреми* і належить до розряду типових козацьких прізвищ⁷⁰, воно примушує згадати головного героя поеми «Гайдамаки» і викликає за допомогою примітки цілий асоціативний ряд із минулого. Тим паче, що М.Антонович вважав на підставі останніх рядків поеми «Гайдамаки», що Ярема не загинув, а зі своєю Оксаною «доживав собі щасливо віку»⁷¹. При цьому він через поразку повстання міг і не закріпити прізвище *Галайда*, яке одержав при записі в козацький реєстр. А сам той запис свідчить, що гайдамаки, шануючи людську гідність скромного і роботящого хлопця, відкидають пропонувані родові наймення *Голий, Біда* й, можливо, *Байстрюк* (бо так у «Приписах» до поеми називає свого героя автор), та знаходять цілком відповідне прізвище, адже *Галайда* означає «блукач, бездомний». Етнічну гід-

ність демонструє в поемі «Гайдамаки» і кобзар, коли пояснює походження свого прізвища: «Та який я Волох! Був у Волощині, то й прозвали Волохом». І.Франко навіть узяв цей фрагмент за приклад у своїй науковій розвідці про українську ономастику⁷².

В епоху Просвітництва революціонери «свої імена вважали за честь брати з античного лексикону: ім'я Гракха Бабефа найяскравіше тому свідчення»⁷³. У добу національно-визвольних рухів така практика мала іншу спрямованість. Я.Грицак констатує, що у слов'янських народів, зокрема й українського, спостерігалася тенденція до використання приборних імен для набуття загалом етнічної ідентифікації⁷⁴. Т.Шевченко через історіософське розуміння сучасності пішов далі. У передмові до нездійсненого видання «Кобзаря» (1847 р.) він використав феномен антропонімізму, щоб показати, як в імперії через запроданство відбувається політика зросійщення і деконструювання української ідентичності. Для цього «прибавление к фамилии..., оканчивающейся на -о, слога -въ», як висловлювався М.Гоголь у «Старосветских помещиках», уже було недостатньо. Поет застосовує «приём конструювання особистих і персоніфікуючих найменувань із неантропонімів»⁷⁵, що посилює ефект деструкції: «Нехай би вже оті Кирпи-гнучкошиенки сутяги..., а то мужі мудрі, учені. Проміняли свою добру рідну матір – на п'яницю непотребную, а в придаток ще й -въ додали»⁷⁶. Сконструйований антропонім по суті складається з двох фразеологізмів, що мають в основі одне спільне дієслово: *гнути кирпу* і *гнути шию*. Тобто, «українське панство, як дволикий Янус, гнуло кирпу перед своїм народом і гнуло шию перед російським самодержавством»⁷⁷. Зросійщення українських прізвищ та імен, коли українська дівчина ставала *гусаркою Машою* (вірш «Не вернувся із походу»), Т.Шевченко вважав перепорою для утвердження свого народу. «Вчення, кажуть, світ, а невчення – тьма»⁷⁸, – таку фразу, за спогадами В.Аскоченського, кидає поет після того, як не одержав відповіді на своє питання, «який же гаспид перевернув» козацьке прізвище *Кочка-Сохран* на *Аскоченський*. Автор спогадів так і не зрозумів всієї глибини тієї Шевченкової іронічної репліки.

Знаний філолог А.Коваль зазначала: «Видозмінені імена по батькові стають своєрідними характеристиками людей. Такою сатиричною характеристикою є відомі слова Т.Шевченка: «Во дні фельдфебеля-царя Капрал Гаврилович Безрукий та унтер п'яний Долгорукий Україну правили»⁷⁹. Зважаючи, що в поезії «Юродивий» є табування імені царя Миколи I та правителя канцелярії генерал-губернатора М.Писарева, співвідношення неантропоніма *капрал*, прізвиськ *Безрукий* і *Долгорукий*, топоніму *Україна*, у ній мовиться не так про дії генерал-губернатора Д.Бібікова і М.Долгорукова, а наголошується на нав'язаній системі імперського управління Україною з такими рисами, як хабарництво, сервілізм, розпуста тощо. Є у Т.Шевченка й антропоніми-натяки. П.Филипович уважав, що у згаданій вище передмові до «Кобзаря» вживання імені шотландського поета Р.Бернса було відгомном або відповіддю на статтю журналіста М.Полевого, написану в дусі великодержавницької теорії «офіційної народності»⁸⁰.

У вступній частині до поеми «Гайдамаки» Т.Шевченко за допомогою певного нагромадження т.зв. ходових імен – образів тогочасної російської міщанської пісенної поезії⁸¹, оригінально ілюструє абсурдний за своєю суттю процес насильницького живлення імперської культури за рахунок культур поневолених народів. Водночас знаємо, що поет, за порадою П.Куліша, легко погодився на заміну прізвища-символу *Головатий* («Наш завзятий Головатий») у поезії «До Основ'яненка» на вислів «Наша дума, наша пісня...», бо він містив не лише історіософський, а й значно ширший загальнокультурний

турний контекст. Історичний підтекст прочитується навіть у літературному псевдонімі Т.Шевченка для повістей – «Кобзарь Дармограй». Якщо у творах М.Гоголя антропоніми мають переважно етичне наповнення, «говірливі»⁸², то у Т.Шевченка вони містять передусім історико-етичний зміст.

Підрахунки свідчать, що антропоніми в «Кобзарі», які пов'язані з історією України, за періодизацією розподіляються приблизно так: князівська доба – 9; козацькі часи – 35; інші періоди – 4; усього – 48. Ті ж, що стосуються світової історії: найдавніші часи – 1; античність (включно з теонімами) – 20; біблійна історія (включно з теонімами) – 36; середньовіччя – 21; нова історія – 13; усього – 91. У Т.Шевченка-прозаїка антропонімів, які стосуються України, 57 (із них 31 має стосунок до козацької епохи), а імен, які мають відношення до решти світу – у 6,5 разів більше, 373. І серед них реальних історичних постатей світової історії, якщо врахувати біблійну та античну історії, навіть більше, ніж персонажів української минувшини. У Шевченковій прозі зустрічаємо 41 ім'я з античної міфології, а найбільше в ній імен тих людей, що творили культурні цінності людства протягом усєї його історії: переважно визначні й великі художники, письменники, музиканти, архітектори, скульптори, артисти, науковці, усього – 255 антропонімів.

Свого часу автор цих рядків звернув увагу на використання у першій редакції поеми «Москалева криниця» ще одного виду онімів – неозначених фалеронімів (назва російських хреста і медалі за взяття в 1788 р. Очаківської фортеці), як одного з яскравих штрихів Шевченкового бачення наслідків політики царату щодо України у XVIII ст.⁸³ Показово, що у творі О.Пушкіна «Евгений Онегин» (гл. XXXVII) цей фалеронім («очаковская медаль») згадується у зовсім іншому контексті. Для вираження наслідків певних історичних процесів, особливо в аспекті негативної оцінки позиції української еліти, Т.Шевченко послуговується фітонімами *бур'ян*, *будяки*, *рута*, *кропива*, *богила* (*богилова*) і зоонімом *шашелі*, що мають означення родових видів або підвидів у рослинному і тваринному світі («Чигрине, Чигрине», «Бували війни й військовії свари...» та ін.). Трагізм і масштабність історичних подій у його творах посилюють космоніми *місяць* або *сонце* («Тарасова ніч», «Гайдамаки»). Язичницькі, зокрема античні, теоніми значно увиразнюють історичне тло, а ім'я *Христос* виступає як мірило цивілізаційного рівня історичних діянь («Єретик», «Кавказ» та ін.).

Таким чином, дослідження ономастикону Тараса Шевченка і за кількісними параметрами, і за наповненістю найчисленніших форм підтверджує тезу Ю.Барабаша, що історична складова його творчої спадщини є «вельми значною за обсягом і чи найвагомішою за змістом художньо-світоглядною функцією»⁸⁴, а історіософічність – одна із сутнісних ознак Шевченкової музи взагалі. З іншого боку, топоніми, політоніми, антропоніми тощо є також органічними складовими Шевченкової історіософії й одночасно засобами донесення до загалу його поглядів на минуле. І такій їх поліфункціональності важко знайти аналоги у світовій літературі. Ономастичну лексику Т.Шевченка можна ділити на групи⁸⁵, але майже завжди його оніми дотичні до осмислення минулого, пам'яті про нього. Результати даних студій також є додатковим аргументом проти беззастережного сприйняття твердження, що історіософія Т.Шевченка «фундована на націософському підмурівку»⁸⁶ і цілком вписується в історіософію першої половини XIX ст. Уважаємо, що її первнем були загальнолюдські цінності та ідеали, сформовані передусім під впливом християнства, а націософського спрямування Шевченкова історіософія набувала тоді, коли осмислювалися історичні процеси формування та самоорганізації українців, перспективи перетворення їх на повноцінну націю.

- ¹ Див.: *Казакевич Г.* Ономастика // Спеціальні історичні дисципліни: Довідник. – К., 2008. – С.399–407.
- ² *Компан О.С.* Ономастика як допоміжна історична дисципліна // Історичні джерела та їх використання. – Вип.2. – К., 1996. – С.54.
- ³ Див.: *Волошин Ю.* Розкольніцькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст. – Полтава, 2005. – С.162–183.
- ⁴ Историческая ономастика: Сб. – Москва, 1977. – С.4–5.
- ⁵ Там же. – С.8.
- ⁶ *Ташицкий В.* Место ономастики среди других гуманитарных дисциплин // Вопросы языкознания. – 1961. – №2. – С.5.
- ⁷ Див., напр.: *Брайчевський М.Ю.* Т.Г.Шевченко і археологія // Історичні погляди Т.Г.Шевченка. – К., 1964. – С.36–59; *Шовкопляс Г.М., Шовкопляс І.Г.* За покликом серця: Пам'ятки історії та культури в житті і творчості Т.Г.Шевченка. – К., 1990. – 168 с.
- ⁸ *Фененко М.В.* Топоніміка України в творчості Тараса Шевченка. – К., 1965. – С.69.
- ⁹ Конкорданція поетичних творів Тараса Шевченка: У 4 т. – Едмонтон; Торонто, 2001. – Т.3. – С.1901–1905; Т.4. – С.2588–2589.
- ¹⁰ *Фененко М.В.* Указ. праця. – С.26.
- ¹¹ Див.: *Барабаш Ю.* Україна // Теми і мотиви поезії Тараса Шевченка. – К., 2008. – С.43–47.
- ¹² Див.: *Кобзарь Тараса Шевченка.* Репринтне відтворення женецького видання 1878 року. – К., 1991. – С.65.
- ¹³ *Шелухин С.* Україна – назва нашої землі з найдавніших часів. Репринтне відтворення празького видання 1936 року. – Дрогобич, 1992. – С.107.
- ¹⁴ Див.: *История СССР с древнейших времён до наших дней: В 2 сериях, в 12 томах. – 1 серия. – Т.ІV. – Москва, 1967. – С.377.*
- ¹⁵ *Шевченко Т.* Повне зібрання творів у шести томах. – Т.6. – К., 1964. – С.31–32.
- ¹⁶ Там само. – С.25.
- ¹⁷ Конкорданція поетичних творів Тараса Шевченка. – Т.2. – С.1018–1020.
- ¹⁸ Цит. за: *Луцький Ю.* Між Гоголем і Шевченком. – К., 1998. – С.46.
- ¹⁹ *Шевченко Т.* Повне зібрання творів у шести томах. – Т.3. – С.266.
- ²⁰ *Яковенко Н.* Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – Вид. друге, перероблене. – К., 2005. – С.22–23.
- ²¹ *Шевченко Т.* Повне зібрання творів у шести томах. – Т.4. – С.319.
- ²² *Фененко М.В.* Указ. праця. – С.26.
- ²³ *Кінан Е.* Чому неможливо збагнути російську історію, не збагнувши історії руської // Критика. – 2008. – Ч.7-8. – С.23–26.
- ²⁴ Див.: *Яременко В.* «Як понесе з України...» (Непроминальна символіка Шевченкового «Заповіту»: християнський та історіософський шари) // Сучасність. – 2002. – №6. – С.141–147.
- ²⁵ *Фененко М.В.* Указ. праця. – С.30.
- ²⁶ *Липинський В.* Україна на переломі 1657–1659 (Розділ III) / Переяславська рада 1654 р. (Історіографія та дослідження). – К., 2003. – С.60.
- ²⁷ Див.: *Брайчевський М.* Тарас Шевченко й історико-культурна спадщина українського народу // Світи Тараса Шевченка. – Нью-Йорк, 1991. – С. 240–245.
- ²⁸ Див.: *Шовкопляс Г.М., Шовкопляс І. Г.* Указ праця. – С.15–30.
- ²⁹ Див.: *Зайцев П.* Життя Тараса Шевченка. – К., 1994. – С.101–102.
- ³⁰ *Фененко М.В.* Указ. праця. – С.79.
- ³¹ Там само. – С.65.
- ³² Див.: *Галенко О.* Пошуки Криму в минулому та сьогоденні України // Критика. – 2004. – №2. – С.32.
- ³³ *Шевченко Т.* Повне зібрання творів у шести томах. – Т.5. – С.99.
- ³⁴ Спогади про Тараса Шевченка. – К., 1982. – С.16.
- ³⁵ *Шевченко Т.* Повне зібрання творів у шести томах. – Т.3. – С.183.
- ³⁶ Див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – Т.VII. – К., 1995. – С.276, 530.

- ³⁷ Див.: *Боплан Г.Л. де*. Опис України. – К., 1990 (факсимільне видання з мапою).
- ³⁸ Див.: *Бажанова Т.* Малонок Чигирин з літопису Самійла Величка: спроба історико-містобудівної інтерпретації // Пам'ятки України. – 2002. – №2. – С.36.
- ³⁹ Див.: *Євтимович В.* Чигирин і околиця 1917 року // Пам'ятки України. – 2002. – №2. – С.140.
- ⁴⁰ *Шевельов Ю.* Микола Ге і Тарас Шевченко: мистець у відмінному контексті // *Шевельов Ю.* Вибрані праці: У 2 кн. – Кн.2: Літературознавство. – К., 2008. – С.132.
- ⁴¹ Конкорданція поетичних творів Тараса Шевченка. – Т.3. – С.1629–1630.
- ⁴² *Кулиш П.* Записки о Южной Руси. – К., 1994. – Т.2. – С.141.
- ⁴³ Див.: *Кравченко І.* Світ запорозький та його цінності // Запорозжці: До історії козацької культури. – К., 1993. – С.20–27.
- ⁴⁴ *Барабаш Ю.* Тарас Шевченко: імператив України. Історіо- й націософська парадигма. – К., 2004. – С.4.
- ⁴⁵ Див.: *Шашкевич М.С., Вагилевич І.М., Головацький Я.Ф.* Твори. – К., 1982. – С.307–308.
- ⁴⁶ Див.: Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. – Т.1. – К., 1990. – С.165, 170, 267, 372.
- ⁴⁷ Там само. – С.269.
- ⁴⁸ *Шевченко Т.* Повне зібрання творів у шести томах. – Т.6. – К., 1964. – С.29.
- ⁴⁹ Див.: *Балушок В.* Несподіванки української етнотермії // Київська старовина. – 2002. – №5. – С.30.
- ⁵⁰ *Барабаш Ю.* Тарас Шевченко: імператив України... – С.45.
- ⁵¹ *Крюков М.В.* «Люди», «Настоящие люди» (к проблеме исторической типологии этнических самоназваний) // Этническая ономастика. – Москва, 1984. – С.6.
- ⁵² *Шевченко Т.* Повне зібрання творів у шести томах. – Т.3. – К., 1963. – С.235.
- ⁵³ *Фененко М.В.* Указ. праця. – С.115.
- ⁵⁴ Див.: *Балушок В.* Концепція етногенетичних ніш і її значення для вивчення походження народів світу // Народна творчість та етнографія. – 2003. – №1/2. – С.3031.
- ⁵⁵ Конкорданція поетичних творів Тараса Шевченка. – Т.3. – С.103.
- ⁵⁶ Див.: *Яременко В.І.* Світова історія у творчій спадщині Тараса Шевченка: спроба історіософського прочитання // Укр. іст. журн. – 2008. – №5. – С.178, 184.
- ⁵⁷ Див.: *Скальковський А.О.* Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ, 1994. – С.522–523.
- ⁵⁸ Див.: *Шевченко Т.* Повне зібрання творів у шести томах. – Т.3. – К., 1963. – С.265.
- ⁵⁹ *Шевченко Т.* Повне зібрання творів у дванадцяти томах. – Т.3. – К., 1991. – С.116.
- ⁶⁰ Там само. – С.281.
- ⁶¹ Див.: *Панашенко В.* Кирило Розумовський // Володарі гетьманської булави: Історичні портрети. – К., 1995. – С.552–553.
- ⁶² Див.: *Куделя М.* По історичних та шевченківських місцях України. – Луцьк, 2004. – С.10.
- ⁶³ *Павлишин М.* Топос як аргумент: подорож і модерність // Критика. – 2009. – №3/4. – С.29.
- ⁶⁴ Див.: *Шевченко Т.* Повне зібрання творів у шести томах. – Т.5. – К., 1963. – С.141, 201; *Дзюба І.* Тарас Шевченко. – К., 2008. – С.587–588.
- ⁶⁵ Див.: *Качуровський І.* Поет самоти та безнадії // Українська мова і література в школі. – 1992. – №3/4. – С.8.
- ⁶⁶ *Івакін Ю.О.* Коментар до «Кобзаря» Шевченка. Поезії до заслання. – К., 1964. – С.60.
- ⁶⁷ *Пахаренко В.* Начерк Шевченкової етики. – Черкаси, 2007. – С.173.
- ⁶⁸ Див.: *Шевчук В.* «Personae verbum» (Слово іпостасне). Розмисел. – К., 2001. – С.37.
- ⁶⁹ *Шевченко Т.* Повне зібрання творів у шести томах. – Т.1. – К., 1963. – С.305.
- ⁷⁰ Див.: *Дзира Я.* Автопортрет нації. – К., 1997. – С.59; Реєстр Війська Запорозького 1649 року. – К., 1995. – С.122, 136.
- ⁷¹ *Антонович М.* Гарвардська невдала концепція шевченкознавства // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – №8/9: У 2 ч. – Ч.2. – К., 2002. – С.317.

- ⁷² Див.: Франко І. Причинки до української ономастики // Франко І. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. – Т.36. – К., 1982. – С.425.
- ⁷³ Алпатов М.А. Русская историческая мысль и Западная Европа (XVIII – первая половина XIX в.). – Москва, 1985. – С.104.
- ⁷⁴ Грицак Я. Руслан, Богдан і Мирон: три приклади конструювання ідентичності серед галицьких русино-українців // Україна модерна. – Ч.8. – К.; Л., 2003. – С.27.
- ⁷⁵ Пеньковский А.Б. Русские личные именованія, построенные по двухкомпонентной модели «имя+отчество» // Ономастика и норма. – Москва, 1976. – С.86.
- ⁷⁶ Шевченко Т. Повне зібрання творів у шести томах. – Т.6. – К., 1964. – С.315.
- ⁷⁷ Михайлин І. «Славних прадідів великих правнуки погані!». Шевченко і денационалізовані землячки-перевертні // Дніпро. – 1991. – №3. – С.85.
- ⁷⁸ Спогади про Тараса Шевченка. – К., 1982. – С.116.
- ⁷⁹ Коваль А.П. Життя і пригоди імен. – К., 1988. – С.135.
- ⁸⁰ Див.: Филипович П. Шевченкознавчі студії. – Черкаси, 2002. – С.159–160.
- ⁸¹ Див.: Івакін Ю.О. Указ. праця. – С.86–88.
- ⁸² Див.: Григорьев В.П. Ономастика Велимира Хлебникова (индивидуальная поэтическая норма) // Ономастика и норма. – Москва, 1976. – С.183.
- ⁸³ Див.: Яременко В.І. Про історизм поеми «Москалева криниця» (До проблеми історіософії Т.Г.Шевченка) // Укр. іст. журн. – 1993. – №4/6. – С.23.
- ⁸⁴ Барабаш Ю. Тарас Шевченко: імператив України... – С.49.
- ⁸⁵ Див.: Русанівський В. У слові – вічність (Мова творів Т.Г.Шевченка). – К., 2002. – С.79.
- ⁸⁶ Барабаш Ю. Тарас Шевченко: імператив України... – С.64.

Analyzed in the article are the proper names in Taras Shevchenko's literary works, the place of onomastics material in the poet's representation of the past is investigated, the defining features of Shevchenko historiosophy are specified by means proper names analysis.